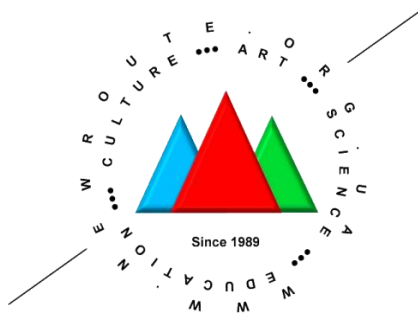

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Коллективна монографія

СГ НТМ «Новий курс»

2023

ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН

Колективна монографія

УДК 009:3(082)
Т65

Т65 **Трансформація суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін:**
кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. – 498 с.

ISBN 978-617-7886-43-2

Рецензенти

Штулер Ірина Юрїївна,
доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»

Погорїла Світлана Григорївна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славїстичної філологїї,
педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету

Харченко Артем Вікторович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурологїї та історїї науки
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»

*Рекомендовано до друку редакційною колегією
збірника наукових праць «Соціально-гуманітарний вісник»
(протокол № 8-мн від 27.02.2023)*

Колективна монографія присвячена актуальним питанням трансформації суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін. Досліджуються сучасні проблеми в сфері педагогіки, соціології, філософії, психології, соціальних комунікацій, спорту, фізичної культури, туризму, рекреації, мистецтвознавства, культурології, філології, історії, економіки, управління, права. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам вищої освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями сучасного розвитку соціально-гуманітарної сфери.

ISBN 978-617-7886-43-2

© СГ НТМ «Новий курс», 2023
© Автори, 2023

Зміст

	Стор.
Передмова	6
Розділ перший.	
Педагогіка, соціологія, філософія, психологія, соціальні комунікації	7
1.1. Вплив інформаційних технологій та культурної комунікації на формування моделей культурного розвитку сучасної Німеччини	7
1.2. Психолого-педагогічні аспекти інформаційно-пропагандистського забезпечення у підрозділах ДСНС України	16
1.3. Інноваційні практики у загальнопедагогічній підготовці здобувачів вищої освіти	26
1.4. Psychological background of teaching foreign languages to students majoring in law in framework of professional intercultural competence formation	31
1.5. Професійна діяльність та розвиток сучасного педагога	40
1.6. Трансформаційні практики інноваційних підприємницьких структур: виклики часу	50
1.7. Функції і ролі соціального працівника в роботі з родиною в США	111
1.8. Традиційна і нетрадиційна освіта в США	119
1.9. Соціально-педагогічна підтримка дітей-мігрантів в США	129
1.10. The role of museums in providing social and educational functions in the context of preservation of national culture in the system of university education	137
Розділ другий.	
Мистецтвознавство, культурологія, філологія, історія, фізична культура	144
2.1. Морально-етичні імперативи Григорія Сковороди крізь призму сучасних мистецьких практик (стріт-арт, contemporary-art, перформанс)	144
2.2. Особливості створення міфології художнього образу	151
2.3. Стародавні етноси Закарпаття та їх етнокультурні контакти: історія вивчення (XIX – пер. пол. XX ст.)	160
2.4. «Гуцульський» хор Дмитра Котка як унікальне мистецьке явище Галичини (1936-1939 рр.)	184
2.5. Формування ідентичності сучасної української драми (ретроспектива і перспектива)	194

24. Соломаха Ю. Ф. Питання інтерпретації міфу в авторському тексті [Електронний ресурс] / Ю. Ф. Соломаха // Молодий вчений. – 2014. – № 4 (07)(2). – С. 24-26. – Режим доступу [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_4\(07\)\(2\)_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2014_4(07)(2)_7).
25. Стороха Богдан. Екранізація та ре-літераризація: до питання про зв'язки літературного та кінематографічного текстів / Б. Стороха // Онтологія літератури в сучасних комунікативних умовах. – Миколаїв, 2016. – С. 209-233.
26. Фоміна Г. В. Міф і легенда у загальнокультурному просторі: монографія / Г. В. Фоміна, А. Є. Нямцу. – Чернівці: Рута, 2009. – 239 с.
27. Шеллинг В. Ф. Й. Сочинения в 2-х т. / Сост. ред. А. В. Гулыга. – М.: Мысль, 1987. – 637 с.
28. Шигапова Ильсеяр Ильдусовна. Экранная культура: творцы и потребители [Электронный ресурс] / И. И. Шигапова. – Режим доступа: <http://human.snauka.ru/2014/05/6680>
29. Frye Northrop. Anatomy of Criticism: Fouressays / N. Frye. – London: Penguin Books, 1990. – 383 p.
30. Markiewicz H. Literatura i mity / H. Markiewicz // Tworezose. – W-wa., 1987. – R. 43. – № 10. – S. 55-70.

Пеняк Павло Степанович

Кандидат історичних наук

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України*

Кочан Василь Михайлович

Кандидат філософських наук

Мукачівський державний університет

2.3. Стародавні етноси Закарпаття та їх етнокультурні контакти: історія вивчення (XIX – пер. пол. XX ст.)

Вступ. Як відомо, Закарпатська область України, що розташована в північно-східній частині Карпатської улоговини на межі між двома етнокультурними регіонами – середньо- і східноєвропейським, стала свого роду містком між різними цивілізаціями. Як свідчать археологічні артефакти, карпатські перевали (Ужоцький, Верецький, Торунський, Яблунецький) у всі історичні епохи були прохідними. І, як наслідок, населення краю з найдавніших часів знаходилося під впливом кількох культур – центральноевропейської, південнобалканської та східноєвропейської.

Помірний клімат, багатство флори і фауни, корисні копалини, родючі долини карпатських річок, Потиська рівнина завжди приваблювали на свої землі різні за інтересами людські колективи. До того ж, цей благодатний край, будучи віддаленим від основних культурних вогнищ й постійних військових зіткнень, забезпечував мирне життя як землеробу, так і скотарю, реміснику й торгівцю. Тому не дивно, що артефакти, виявлені тут, акумулювали в собі відголоски зниклих цивілізацій та культур.

Виклад основного матеріалу. У середині XIX ст., на зорі зародження археологічної науки в Європі, Закарпаттю пощастило, бо серед шанувальників місцевих старожитностей (археологічних, етнографічних, архітектурних, лінгвістичних) опинився Тиводар Легоцький (1830-1915) – правник-адвокат маєтків графів Шенборнів на території Березького комітату. Розпочавши роботу з простого колекціонування артефактів, він збагнув, які таємниці зберігає цей невідомий Європі клаптик землі для

вивчення давньої історії й культури європейських народів. Починаючи з 1868 р., коли в Будапешті почав виходити часопис «Archeológiai Értesítő», Т. Легоцький стає його постійним дописувачем. Своїми замітками він знайомить наукові кола Угорщини, а разом з нею й інших країн Європи, із закарпатськими старожитностями. У такий спосіб в останній чверті XIX ст. Закарпаття опинилося серед країн Європи, де вперше звернули увагу на археологічні артефакти.

Протягом 1892-1912 років Т. Легоцький опублікував два томи своєї монографії, яка була присвячена бронзовим скарбам, виявлених автором на той час, а також описі кількох сотень залізних виробів, відкритих на кельтському городищі (оппідумі) Галіш і Ловачка, що на західній окраїні Мукачєва [34]. Слід відзначити, що зібрана ним археологічна колекція в Австро-Угорщині була однією з найбагатших і тому жодна з вагомих праць європейської археології не обходилася без посилання на неї. На території сусіднього Угочанського комітату збиранням і описом археологічних артефактів займався любитель-археолог, учитель Севлюшської (нині Виноградівської) гімназії Йосиф Мігалик. Його перу належить кілька статей [43; 44].

Наступний етап вивчення археологічних артефактів припадає на період входження Підкарпатської Русі до складу Чехословацької Республіки (вересень 1919 – березень 1939 р.). Розуміючи цінність колекції Т. Легоцького, яку його сім'я намагалася вивезти в Угорщину, чеський уряд сплатив компенсацію, а збірку старожитностей залишив у Мукачєві. У 1929 р., після її оцінки чеськими спеціалістами, уряд вирішив на базі колекції Т. Легоцького відкрити тут земський музей.

Після смерті Т. Легоцького побачили видавничий світ публікації Ф. Лессека та Я. Пастернака, які стосувалися дописемної історії Закарпаття [4; 47]. Цінність першого полягала в тому, що нею могла користуватись широка громадськість і, в першу чергу, освітяни, які отримали систематизований посібник з давньої історії Закарпаття. Видання Я. Пастернака стосувалося широкого регіону, що охоплював археологічні пам'ятки Українських Карпат. Автор проаналізував і узагальнив відомі на той час археологічні артефакти. Наприклад, для характеристики неоліту і енеоліту Я. Пастернак використав дані, опубліковані Т. Легоцьким наприкінці XIX – на початку XX ст. Спираючись на публікації, він перерахував місця знахідок неоліту й енеоліту, не торкаючись їх культурної належності та хронології існування [47, s. 25-28]. Серед закарпатських старожитностей згадуються бронзові скарби, але не визначена їх хронологія та культурна належність.

Вагома роль у становленні закарпатської археології належить першому директору Мукачєвського земського музею Й. Янковичу. Він виявився гідним послідовником Т. Легоцького та зумів вивчення археології краю поставити на наукову основу. Завдяки плідній співпраці з відомими чеськими дослідниками – академіками Я. Бемом та Я. Ейснером

було систематизовано археологічну колекцію музею, визначено хронологію та культурну належність її численних речових знахідок. За особистої участі Я. Бема в 1929-1933 рр. було проведено розкопки курганного могильника в с. Куштановиця Мукачівського району. Ці та наступні розкопки в Білках та Голубиному (сучасний Мукачівський район) дали змогу науково обґрунтувати існування на Закарпатті в VI – IV ст. до н.е. своєрідної культури, яка отримала найменування «куштановицька». У ці ж роки Я. Бем і Й. Янкович здійснили розкопки неолітичного поселення на Малій Горі в Мукачеві та поселення доби енеоліту в урочищі Гомпольог біля с. Дийда Березівського району. Фактично це були перші розкопки, які проводились на належному науковому рівні.

У 30-х роках ХХ ст. Й. Янкович провів самостійні розкопки на відкритих ним пам'ятках – давньослов'янському курганному могильнику біля с. Червеньово і курганному могильнику доби пізньої бронзи в с. Чомонин Мукачівського району. Підсумком стало написання ряду статей та популярної книжки чеською й руською (українською) мовами [18]. Автор у доступній формі, ґрунтуючись на археологічній колекції музею, ознайомив читача із найдавнішими часами краю. Стародавня історія вперше отримала систематизовану періодизацію. Відомі на той час археологічні пам'ятки було віднесено до окремих епох – кам'яного, мідно-бронзового, залізного віків, першої і другої половини I тис. н.е. Видання було добре ілюстроване малюнками та світлинами археологічних артефактів і стало важливим елементом національного відродження, викликавши жвавий інтерес до давньої історії краю.

У 30-40-х роках ХХ ст. у Мукачеві вивченням археологічних пам'яток успішно займались аматори-археологи брати Елемир і Єнев Затлукали. За власні кошти вони проводили розвідки і розкопки пам'яток неоліту, доби бронзи і заліза, першої і другої половини I тис. н. е. Видана ними книжка представляє її авторів як зрілих археологів-професіоналів, думки яких не втратили актуальності і в наш час [54]. У 40-х роках ХХ ст. збиранням і описом археологічних пам'яток, виявлених в Ужгороді і околицях, займався краєзнавець П. Сова. Він автор десятка статей з краєзнавства та двох видань, які стосувалися виключно археологічних пам'яток міста [9; 50].

У перші післявоєнні роки гідний внесок у становлення закарпатської археологічної науки зробив львівський археолог М. Смішко. Під його керівництвом у 1948 р. на Закарпаття прибуває експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР, яка досліджувала курганний могильник ранньозалізного віку біля с. Білки Мукачівського району та курганний некрополь першої половини I тис. н.е. в околиці с. Іза Хустського району. Особливо вагомими виявилися результати розкопок в Ізі. Вони дозволили підсумувати багаторічну працю по вивченню ритуалу поховання в районі північно-східних Карпат і виділити тип карпатських курганів в окрему територіальну та культурну групу першої половини

І тис. н.е. Висновок і теоретичне обґрунтування цієї тези знайшли своє висвітлення в його монографії [8]. Думка вченого про паралельний розвиток Прикарпаття і Закарпаття, принаймні з ранньозалізного віку, тобто з куштановицької доби (VI – IV ст. до н.е.), до появи ранньослов'янських пам'яток часів празької і Луки-Райковецької культур VI-IX ст., послужили основою для розробки тези про поетапну слов'янізацію Верхнього Потисся.

Серед істориків довгий час пануючою була думка про те, що Закарпаття в добу палеоліту не було заселене давньою людиною. Не стали вагомими і відкриття, що були зроблені більше ста років назад. Так, наприкінці XIX ст. Т. Легоцький у східній частині Мукачева, на відстані 0,3 км від міського кладовища, на терасі гори Кам'янка відкрив палеолітичну стоянку [42, old. 154]. У 1936 році її обстежив чеський вчений Й. Скутіл. На поверхні гори, у вимоїнах він зібрав різці, пластини, скребла, відщепи, нуклеуси з обсидіану та андезиту [51, s. 126-130]. Кам'яні вироби датуються мустьєрським часом середнього палеоліту. В сучасній археології це місцезнаходження відоме під назвою Мукачево III [1, с. 13].

На північний захід від Мукачева, на горі Галіш у 1900-х роках Т. Легоцький виявив ще одне палеолітичне місцезнаходження [25, old. 38-39]. У 1936 році його обстежив Й. Скутіл і зібрав колекцію обсидіанових, кремінних та андезитових виробів. Серед них ретушовані пластини, відщепи, знаряддя з виїмками [51, s. 130-132]. В археологічній літературі місцезнаходження відоме під назвою Мукачево II [1, с. 12-13].

У 1935 році Й. Скутіл разом зі своїм помічником В.Янтським обстежили місцезнаходження в 3 км на схід від Берегова, що знаходилося на Малій горі – південному мисоподібному виступі берегівського дрібногір'я [51, s. 132-135]. Дослідникам удалося простежити культурний шар у відкладах суглинків, які перекривали скельні породи. Тут переважали скрепки, що були виготовлені в основному на ножеподібних пластинах. Було також виявлено масивні шматки кременю, нуклеуси, різці, знаряддя з виїмками, відщепи, скребла, ретушовані пластини. Зафіксовані вироби з каменю були визначені як належні до оріньякського етапу пізнього палеоліту [51, s. 135].

Результати обстежень Й. Скутіл оприлюднив у монографії, в якій було зібрано наявні на той час відомості про добу кам'яного віку краю. Видання привернуло увагу європейських учених-археологів тим, що в ньому вперше подається перелік відомих на той час місцезнаходжень кам'яної доби. Наприклад, місцезнаходження пізнього палеоліту на Павловій горі в околиці Мукачева, що було відкрито Т. Легоцьким у 1906 році [51, s. 126]. Позитивним моментом стала і спроба систематизації кам'яних знарядь праці.

Після возз'єднання Закарпаття з Україною збиранням підйомного матеріалу займався П. Сова. Він виявив в околиці Ужгорода на

Радванському, Замковому, Дайбовецькому схилах, а також в Горнях пізньопалеолітичні стоянки, на яких зафіксував кілька сотень відщепів та кам'яних знарядь [11, с. 180-187]. У ті ж роки в Мукачеві на Чернечій Горі колекцію палеолітичних артефактів зібрав ігумен Мукачівського монастиря В. Пронін [49, с. 5-14].

Відкриття та публікації перших поселень новокам'яної доби належать Т. Легоцькому. У 1895 році дослідник опублікував статтю про результати розкопок поселення в Мукачеві на Малій горі. Автор не лише описав кераміку, кам'яні знаряддя, виготовлені з кременю та обсидіану, але й зробив спробу відтворити життя його мешканців. На його погляд, поселенці жили у великих землянках, посередині яких розміщалися вогнища. Вони виготовляли ручним способом різноманітний глиняний посуд (горщики, миски, кубки, чашки), що був придатний для приготування та зберігання їжі [28, old. 315-317]. Аналогічною була й ще одна стаття, де йшлося про неолітичні знахідки біля с. Чопівка (нині передмістя Берегова [36, old. 304-310].

Розвідкові роботи та систематичний збір матеріалів, проведені Т. Легоцьким у 70-80-х рр. XIX ст. на теренах Березького комітату, дали змогу опублікувати матеріали відкритих ним 45 неолітичних місцезнаходжень [34]. У 1910 р. Т. Легоцький підготував підсумкову статтю про окремі пам'ятки неоліту Березького комітату, а також нововідкриті стоянки пізнього палеоліту [42, old. 154-164]. У другому томі своєї книги дослідник, аналізуючи на той час відомі неолітичні поселення, дійшов висновку, що люди кам'яного віку в основному селилися на підвищених місцях, бо низинні території часто заливалися водою. Про це свідчать поселення на схилах гір Кам'янка, Обуч, Галіш і Ловачка, Мала Гора в околиці Мукачева, Суньогхедь, Ардівська гора в околиці Берегова та ін. Мешканці цих поселень займались мотичним рільництвом, вирощуючи зернові злаки, а також мисливством та рибальством. Вони добре були обізнані з різними прийомами обробки каменю: різанням, свердлінням, шліфуванням.

Серед дослідників 20-30 років XX ст., які в тій чи іншій мірі торкалися неолітичних пам'яток краю, слід назвати Ф. Лессека, який «праісторію» Закарпаття розпочинає з неоліту, або, як він його називає, «неолітний вік» [4, с. 13]. На його думку, поява первісної людини на Закарпатті відбулася в геологічну епоху альвію з Азії. Він передбачав існування укріплених поселень, обнесених ровами й валами. До таких було віднесено поселення на Малій горі у Мукачеві. Дослідник був першим, хто висунув думку про існування в районі Серненських боліт (озера) жител на палях. Цю думку він аргументував відкриттям на осушених болотах в околиці сіл Форнош, Макарево, Нове Село дерев'яних стовпів [4, с. 17-20].

У своїй книзі Й. Янкович вперше подає загальну характеристику неоліту Закарпаття, повідомляє про 50 місць знахідок пам'яток цієї епохи [18, с. 15-16]. Він підтверджує думку Ф. Лессека про розташування

довготривалих поселень на підвищених місцях південних відрогів Карпат. Житлами служили землянки й напівземлянки, перекриті двосхилими стріхами, які, так само як і стінки, були сплетені з прутів і обмазані глиною з обох боків. Дослідник теж дотримувався думки, що в болотистих місцях Серненського озера житла-колиби будувалися на дерев'яних стовпах-палях [18, s. 14]. Основним заняттям було землеробство і тваринництво. Із хлібних злаків вирощували пшеницю й ячмінь. Знаряддя праці виготовляли з каменю шляхом різання, свердління та шліфування. Розвинутим було гончарство – посуд (горщики, миски, кубки, чашки та ін.) виготовляли ручним способом і обпалювали на вогнищах. У хронологічній таблиці, розробленій для давньої історії Закарпаття, Й. Янкович визначив існування неоліту часом між 7000-2500 роками до н.е.

У 1929 р. Й. Янкович (за участю чеського археолога академіка Я. Бема) розпочинає розкопки поселення на Малій Горі в Мукачеві. Уже перші обстеження показали, що воно було укріплене ровами і валами. Мешканці жили в землянках глибиною від 1,5 до 2 м, шириною від 6 до 10 м. Бокові стінки і стріха були споруджені з пруття і обмазані глиною. В середині житла було вогнище, відділене стінкою, сплетеною з пруття. По боках стінок житлового котловану розміщалися лежанки [19, old. 295]. Звісно, на цьому етапі вивчення неоліту Й. Янкович не зміг встановити культурну належність поселення на Малій горі, але, ґрунтуючись на аналогіях кераміки, висловив думку, що вона споріднена з посудом неолітичного населення Середнього Подунав'я [18, s. 17].

Варті уваги польові дослідження, які проводили брати Є. і Е. Затлукали на неолітичному поселенні на Малій горі в Мукачеві. Воно тягнеться по невисокій гряді від Мукачева до с. Дерцен протяжністю 800 і шириною 20-50 м. Найкраще збережене і виразне поселення зі сходу було оточене двома, а інколи й трьома ровами шириною 5-12 м і валами висотою 1,5 м. Такі ж споруди дослідниками були засвідчені із західного боку гори [54, old. 26-49].

Брати Затлукали зробили спробу реконструювати вигляд жител. На їх погляд, над земляним котлованом піднімалися стіни і стріха, що мали напівсферичну форму. Вони були сплетені з прутів, обмазані з обох боків глиною і обпалені. У центрі камери, на підвищенні, знаходилося вогнище, по боках – лежанки. Над вогнищем у стрісі споруджувався отвір для виходу диму [54, old. 31-32]. У заповненні жител дослідники зібрали оксиданові й кремінні знаряддя, відщепи. Культурний шар супроводжувався фрагментами ліпної кераміки, у тому числі орнаментованої врізними лініями та помалюванням, що походили від горщиків, мисок, кубків, чашок тощо.

Кераміку брати Затлукали віднесли до тиської, бюкської, баденської культур. Що стосується мальованого посуду, то вони зарахували її до так званої групи Гортобадь-Товкопорті – неолітичної культури Карпатської

улоговини. Виявлені артефакти дозволили зробити висновок, що основним заняттям поселенців Малої гори було рільництво та скотарство. Добре були розвинені промисли: гончарство, прядіння і ткацтво, обробка каменю, будівництво [54, old. 38]. У ході проведених розвідок вони відкрили аналогічні поселення на Павловій горі, що північніше Малої гори, в урочищі Голастов (Рибне озеро), на горі Жорнина та Червоній горі. На Червоній горі вони засвідчили наявність ровів і валів, а на поверхні виявили кремінні й обсидіанові відщепи та уламки від ліпних посудин [54, old. 45-46].

У 30-х рр. ХХ ст. археологічними пам'ятками Закарпаття зацікавився Празький інститут археології, який направив академіка Я. Бема з метою ознайомлення з археологічною колекцією відкритого в 1929 р. Мукачівського земського музею. Передбачалося також надання кваліфікованої допомоги у проведенні польових досліджень. За участю Я. Бема було проведено розкопки на неолітичному й енеолітичному поселеннях у селах Неветленфолу, Дийда Берегівського району та Малій горі в Мукачеві. На жаль, результати розкопок не були опубліковані, залишилися звіти в архіві Інституту археології Чеської академії наук у Празі [12; 13].

Згодом Я. Бем у підсумковій статті згадав про культурну належність неолітичних пам'яток краю. На думку дослідника, Закарпаття в епоху неоліту входило в ареал поширення культури лінійно-стрічкової кераміки, яка займала великі простори від Чорного моря по всьому Подунав'ю аж до Рейну. Носії культури розводили свійських тварин, займались мотичним рільництвом, поклонялися культу жінки-прародительки. Що стосується питання, до якої місцевої групи носіїв культури належали мешканці цих поселень, то Я. Бем через відсутність достатньої кількості матеріалів відповіді утримався [14, s. 127].

На його думку, у Верхньому Потиссі була поширена своєрідна кераміка, орнаментована заглибленими врізними візерунками та помалюванням. На відміну від угорських дослідників, Я.Бем запропонував назвати її культурою «верхньо-потиської лінійно-стрічкової кераміки». Загалом, як вважав вчений, пам'ятки пізнього етапу неоліту не були відомі. Суспільний розвиток у Верхньому Потиссі проходив паралельно як на всій території Карпатської улоговини. Проблематичним на той час залишався висновок про появу нової культури, названу на різних територіях культурою канельованої кераміки, коцофені і баденською. На думку вченого, про історію Закарпаття доби неоліту ми знаємо в основному з пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки, носії якої, очевидно, відрізнялися між собою матеріальною та духовною культурою. На цьому підґрунті в подальшому відбувається історичний розвиток краю, хоч його етапи важко виділити [14, s. 136].

Заслугує на увагу фундаментальна праця академіка Я. Ейснера [22]. На великій джерельній базі монографія підсумовує

досягнення археологічної науки у вивченні тісно пов'язаної давньої історії Словаччини й Підкарпатської Русі. На основі матеріалів археологічних колекцій Мукачівського земського музею та низки публікацій вчений висловив ряд суджень, які базувалися на досягненнях науки у вивченні неоліту й енеоліту Карпатської улоговини. Що стосується Закарпаття, то дослідник зробив висновок, що в добу неоліту сюди проникла потиська культура [22, s. 26]. До неї він зарахував поселення в Ардовці та на Малій горі у Мукачеві, на яких була знайдена також і мальована кераміка. Культура канельованої кераміки, окремі знахідки якої, до речі, були виявлені на Малій горі, сформувалася з лендєлєської, яка, поширюючись на схід, досягла Верхнього Потисся [22, s. 26]. Дослідник згадує ряд поселень, як-от: Великі Лази, Берегово, Клячаново, Софія, Севлюш, але віднести їх до якої-небудь культури не наважувався [23, s. 27].

У перші повоєнні роки невеликі розвідкові роботи на неолітичних пам'ятках краю проводив доцент УжДУ Ф. М. Потушняк. Серед відкритих і частково досліджених – поселення в селах Осій, Дерцен Мукачівського, Великі Лази, Оріховиця, Підгорб, Дубрівка, Галоч Ужгородського, Неветленфолу Берегівського районів [5, с. 63-64]. Більшу частину зібраних матеріалів дослідник не опублікував, бо на той час через спорадичність матеріалу ще важко було дати повноцінну культурну й хронологічну інтерпретацію.

У 1948 році об'єднана експедиція УжДУ та Закарпатського краєзнавчого музею провела обстеження Малої гори на околиці Мукачева (керівники експедиції Ф. Потушняк і К. Бернякович). Було закладено 7 шурфів загальною площею 150 м², що дало можливість зафіксувати існування двох поселень. Речовий матеріал засвідчив, що воно є одним з найдавніших поселень доби неоліту. На думку К. Берняковича, тип зібраної кераміки зближує пам'ятку з ранньотрипільськими і давньопотиськими комплексами Центральної й Східної Європи [2, с. 56].

Хоч на 50-ті рр. XX ст. пам'ятка на Малій горі вважалася найкраще вивченим поселенням, все ж дослідники зараховували її до кількох неолітичних й енеолітичних культур та датували різними хронологічними рамками. Я. Бем відносив поселення до кінця буковогірської культури, К. Бернякович – від неоліту до енеоліту. Я. Ейснер речові знахідки Малої гори зарахував до потиської культури, а брати Затлукали в її артефактах вбачали не лише потиську, а й баденську культуру. На той час інших висновків не могло й бути. Вивчення неоліту й енеоліту Верхнього Потисся перебувало лише на початковому етапі.

Довгий час в науці не визнавали існування окремого відрізка часу, який міг слугувати зв'язуючою ланкою між кам'яним віком та епохою заліза. Протягом XIX ст. накопичилася значна кількість мідних знарядь праці, зброї, побутових виробів, що змусило відмовитися від усталеної концепції та визнати за необхідне виділити мідний вік в окрему епоху. Наприкінці XIX ст., після проведення Т. Легоцьким невеликих розвідкових

робіт на неолітичних й енеолітичних поселеннях Берегівщини (с. Чопівка, Ардівська гора), Мукачево (Мала гора) та розкопок на могильнику у Великих Лазях на Ужгородщині, здійснених Й.Плотені в 1902 р., настала перерва у дослідженні пам'яток неоліту і енеоліту [24; 28, old. 315-317; 48, old. 109]. Відновлення робіт по їх дослідженню припадає на 20-30-і рр. XX ст., коли вивченням згаданих епох зайнялась плеяда мукачівських археологів-аматорів, якими були Й. Янкович та брати Е. і Є. Затлукали.

У 1929 р. Я. Бем здобув цінні матеріали під час розкопок в с. Дийда. Тут було вивчено три об'єкти. Серед фрагментованого матеріалу вдалося реконструювати дві миски із дзьобоподібними виступами на стінках та одну маленьку мисочку, що мала сферичні виступи на опуклій частині. Посудини були орнаментовані комбінацією вдавлень, зроблених пустотілою кісткою. В цілому, керамічний матеріал був багатий на фрагменти із дзьобоподібними вушками, які належать посудинам з пустотілим піддоном. Окрему і досить виразну групу склали фрагменти кераміки, які належали носіям баденської культури. Основні матеріали з розкопок у Дийді Я. Бем відніс до тисополгарської культури [13, s. 1-9]. Як вважав учений, мідний і ранній бронзовий віки на Закарпатті не змогли розвинути по-справжньому, подібно до того, як це відбувалося у Західній Європі, через відсутність мідної руди, і тому цей період був набагато коротшим, ніж в інших країнах Європи. На його погляд, перехідний період від неоліту до доби бронзи у Верхньому Потиссі представляла бодрогкерестурська культура, яка, крім своєї кераміки, відзначалася наявністю мідних знарядь праці, зброєю, прикрасами.

Й. Янкович, вивчаючи добу бронзи, поділив її на два періоди: мідний та бронзовий. Дослідник подав загальну характеристику мідного віку і вказав на його особливості. Перші металеві знаряддя, на його погляд, виготовлялися як холодною, так і гарячою ковкою. Місцеве населення завозило мідь і обсидіан з середньодунайських областей. Хронологічні рамки існування мідного віку Й.Янкович визначив близько 2000 року [18, s. 15-16]. Брати Е. і Є. Затлукали теж поділили добу першого металу на мідний та бронзовий періоди. Але із-за малої кількості відомих на той час енеолітичних пам'яток майже не приділили йому уваги [54].

У 30-ті рр. XX ст. стало відомо значно більше знахідок енеоліту у Верхньому Потиссі. У Шаторуйгелі (Угорщина), Берегові, Великих Лазях було знайдено грубу ліпну кераміку, серед якої й посудини на ніжках. Останні на той час вважалися найбільш виразною ознакою енеолітичної кераміки. Я. Ейснер звернув увагу на другу важливу ознаку цієї кераміки: на невеличкому горщику, що походив із с. Лучки (Східна Словаччина), під вінцями розташовувалися два вушка, а на плечиках – три пупчики [22, s. 41]. Він повідомив про неопубліковані роботи П. Яцька та Я. Пастернака на тілопальному могильнику в Перечині, де урни були наповнені людськими кістками, а біля них розташовані малі посудинки, очевидно, з ритуальною їжею. У 1902 р. Е. Ковасій в Сімері (поблизу

Перечина) розкопав курган, в якому були 10 урн із рештками спалених кісток та зубів. Біля кожної урни стояла миска із залишками їжі, посудинка з вушком, шліфувана кам'яна сокира з товстим обухом і обсидіановими ножами. За відсутності достовірності публікації Я. Ейснер відмовився коментувати матеріали розкопок [22, s. 42]. Це, фактично, усі відомі дані про енеолітичні пам'ятки дорадянського часу на Закарпатті.

Початок енеоліту краю пов'язується з полгарською культурою, що на певному етапі включала в себе пам'ятки пізнього неоліту й раннього енеоліту. Перша пам'ятка була виявлена Й. Янковичем у 1935 р. у с. Великі Лази Ужгородського району. Серед цікавих посудин була миска з чотирма дзьобоподібними виступами та мисочка з малими ніжками на денці. Крім них, тут було виявлено пряслиця, кам'яні сокири, вироби з кременю, андезиту, обсидіану. Керамічний матеріал із с. Великі Лази аналогічний знахідкам, знайденим у Східній Словаччині на пам'ятках тисополгарської групи. Другою пам'яткою було поселення в с. Дийда (ур. Гомпольог), частково досліджене Я. Бемом у 1929 р. [6, с. 87]. Останній і завершальний етап полгарської культури у Верхньому Потиссі репрезентує група Лажняни. За М. Потушняком, лажнянську групу на Закарпатті представляє матеріал, що був зібраний Й. Плотені у Великих Лазах [48, old. 109].

Вивчення пам'яток доби бронзи започаткував Т. Легоцький. Поштовхом були знахідки бронзових виробів, які, починаючи з 40-х рр. XIX ст., часто траплялися на теренах Березького комітату. Десятки різноманітних предметів, що входили до складу бронзових скарбів, спонукали Т. Легоцького до колекціювання старожитностей цієї епохи. У першомі томі своєї праці дослідник опублікував 40 бронзових скарбів, у другому – ще 34. В археологічних часописах, що виходили в Угорщині, з'явилася серія статей про відкриття лазівського, станівського, ромочевиського, боржавського, гетенського, дунковецького, чорнопотіцького і великочингавського скарбів [24; 29; 39; 33]. Пізніше були опубліковані ще декілька статей, присвячених добі бронзи [23; 26; 27; 32; 38; 42].

Т. Легоцький вважав, що населення доби бронзи на Закарпаття прийшло з півночі і північного сходу, подолавши перевали Бескидів, і опинилося в районі Мукачева. Про це свідчать великі скарби, залишені ними на шляху просування у Притиську рівнину (Лази, Канора, Тишів, Підполоззя, Свалява, Поляна, Сусково, Підгоряни – передмістя Мукачева). На думку Т. Легоцького, це заселення здійснювалося невеликими групами одним і тим же шляхом у різний час. Нові переселенці зайняли насамперед останні південні відроги Карпат і продовжували вести традиційний спосіб життя, займалися мисливством, рибальством, бронзолivarним ремеслом. Речі побуту виготовляли з раніше використаних знарядь праці, зброї, прикрас тощо. Такий висновок Т. Легоцький зробив, зважаючи на наявність у складі скарбів пошкоджених речей та злитків бронзи-сирцю [34, old. 16].

Висновок Т. Легоцького був помилковим, бо відповідав тому рівню знань, на якому перебувала археологія. Подальші відкриття та вивчення пам'яток цієї доби засвідчили, що поява носіїв бронзового віку та їх вплив на місцеве населення відбувалися з півдня та заходу, тобто з Балкан і Центральної Європи. Названі Т. Легоцьким місця знахідок, що показували шлях просування нового населення через Карпатські перевали, виявилися доказом торгово-обмінних операцій між населенням Карпатської улоговини та Повіслення і Подністров'я.

Серед знахідок цього періоду Т. Легоцький звернув увагу на кераміку, яка досягла високого ступеня розвитку: вишукані форми, оригінальна орнаментация, врізний орнамент, інкрустація. Публікуючи нові знахідки бронзових скарбів, Т. Легоцький подав короткий опис, в якому вказав місце і рік знахідки, кількість і назву предметів, їх розмір і вагу, характерні особливості. На початку вивчення доби бронзи питання культурної належності та датування скарбів Т. Легоцький не ставив.

На відміну від Т. Легоцького, Ф. Лессек вважав, що Закарпаття в добу бронзи було заселено носіями культур не з півночі, а з півдня та сходу [4, с. 23]. На думку дослідника, у Карпатському регіоні наявна чиста мідь, але для виготовлення бронзи необхідні інші метали, такі як: цинк, олово, сурма, яких там немає, тому спочатку в краї виник мідно-кам'яний вік (енеоліт). Цей період датується 2500 роками до н.е. На Закарпатті він був першим етапом металу, який тривав з 2500 по 1900 рр. до н.е. Починаючи з 1600 рр. до н.е. на Карпатську улоговину сильно вплинув Мікенський виробничий центр, що помітно на формі та орнаментации виробів [4, с. 24].

Дослідник обстоював думку, що в Ужгороді на Радванці існували бронзолivarні майстерні, які виготовляли знаряддя праці, зброю, прикраси. Бронзові мечі, на думку Ф. Лессека, виникли близько 1200 року до н.е., а для прикладу він наводить скарб із 14 мечів, знайдених у Підгорянах. Що стосується бойових сокир, то він вважав їх характерною зброєю Ужанської жупи [4, с. 25]. За його спостереженням, кераміка доби бронзи свідчить про подальший розвиток гончарського ремесла. Для орнаментации посудин використовувався врізний орнамент та інкрустація білою фарбою. Пануючим ритуалом поховання було тілоспалення, залишки якого поміщали в кам'яні ящики (Мукачево, Свалява). Час існування бронзового віку на Закарпатті Ф. Лессек визначав у рамках 1900-800 рр. до н.е. [4, с. 25].

Значно більше уваги добі бронзи приділив Й. Янкович. Крім загальної характеристики, він визначив хронологічні рамки існування первісних металів з такими етапами: 1/ доба міді – близько 2000 років до н.е.; 2/ рання доба бронзи – 1900-1500 рр. до н.е.; 3/ середня доба бронзи – 1500-1300 рр. до н.е.; 4/ доба пізньої бронзи – 1300-1000 рр. до н.е. [18, с. 27]. На основі аналізу бронзових виробів Й. Янкович зробив висновок, що перші два етапи досить слабо представлені в краї. Найбільше

яскравих виробів припадає на добу пізньої бронзи та перехідний етап від бронзи до заліза – гальштатський період. З цього часу на Закарпатті знайдено близько 150 скарбів та десятки поодиноких знахідок. На той час ще не було відомо жодного некрополя, тому дослідник висловив лише припущення, які стосувалися поховального ритуалу, господарського життя, планування поселень, характеру жител тощо [18, s. 30].

Затлукали добу первісних металів, як і їх попередники, ділять на два періоди: міді й бронзи. На їх думку, доба бронзи тривала з 2000 по 1000 рік до н.е. Вони були прибічниками найбільш раціональної періодизації доби бронзи на три періоди: ранній, середній і пізній [54, old. 61]. На погляд дослідників, спорідненість матеріальної культури Закарпаття в добу пізньої бронзи найкраще пов'язується з Середнім Дунаєм, звідки вироби антимонної бронзи постачалися у Повіслення та Подністров'я. Неабияким досягненням автори вважають появу оригінальної кераміки та фібул, яких попередні епохи не знали.

Затлукали провели ряд польових досліджень. У 1931 р. вони здійснили розкопки ґрунтового тілопального могильника в с. Станово Мукачівського району. Поховання містилися у неглибоких ямках без жодних зовнішніх ознак, займаючи невелику площу розміром 12 м². У цьому, мабуть, слід шукати причину того, що раніше такі могильники не були виявлені. Аналогічний могильник було знайдено під час земляних робіт в с. Холмець Ужгородського району [54, old. 67].

Ритуал могильника у Станові включав кремацію небіжчика, збирання в урни залишків кальцинованих кісток та зариття їх в ямки до 0,6 м глибини. Поховання супроводжувалося двома-трьома ритуальними посудинами, заповненими їжею або улюбленими предметами небіжчика. Над засипаною ямкою робили коло з гальки і знову засипали глиною. Урни знаходилися одна від другої на віддалі 0,2-0,4 м. Тут було відкрито 20 тілопальних поховань. Для урн використовувалися миски, які з ритуальних міркувань мали навмисно пошкодженні вінчикові частини [54, old. 69].

До доби бронзи Затлукали зарахували ряд скарбів, знайдених в околиці Мукачева, такі як: скарб 14 мечів з Підгор'я, скарби з урочищ Жорнина, Нодьмезев, кар'єру цегельного заводу Шайовича. У сусідньому Клячанові Затлукали, зважаючи на поодинокі знахідки кераміки, передбачали існування поселень чи могильників типу Станова, але дослідити їх не змогли [54, old. 73-74].

Стосовно характеру пам'яток доби бронзи висловився чеський археолог Я. Бем. Він погоджувався з тими дослідниками, які вважали, що край у добу ранньої бронзи був слабо представлений пам'ятками, а ті, які були виявлені, нічим не відрізняються від уже відомих у Карпатській улоговині. На Закарпатті знайдено своєрідні бронзові вироби та бідно орнаментована кераміка, яка сформувалася на базі енеолітичних культур попереднього періоду. Найвірогідніше, на думку Я. Бема, їх слід

пов'язувати з виявленими в нижній течії Мароша та Тиси пам'ятками культури, названої періамською. Вона мала тісні стосунки зі своєрідними поселеннями на піскових дюнах Товсег в Угорщині [15, s. 4-7].

За хронологією Я. Бема, в «молодшому» бронзовому віці Закарпаття відзначається великою кількістю скарбів та поодиноких знахідок. Окремі вироби не дають можливості встановити їх належність до ранньої чи пізньої доби бронзи. Серед скарбів добре вирізняються торгові, індивідуальні та жертвоприношувальні. Центром бронзолivarної індустрії, на думку Я.Бема, була Словаччина та суміжна з нею Пілінська область. На погляд ученого, бронзові вироби не дають відповідей на те, як проходив подальший розвиток розглядуваних територій, однак він впевнений, що їх набагато більше можна отримати, вивчаючи кераміку. Саме вона містить відомості про соціально-економічний, культурний та етнічний розвиток її носіїв.

Я. Бем погоджується, що в добу середньої бронзи у Карпатській улоговині поширився тілопальний ритуал поховання, останки якого склали в урни і заривали в неглибокі ямки. Очевидно, цим ритуалом користувалося населення, яке вчений попередньо відніс до культури північно-потиських урнових поховань, але через фрагментарність матеріалів не визначає час, коли це відбувалося. Характерним для носіїв цієї культури було високоякісне керамічне виробництво, виникнення якого прослідкувати неможливо. Багато орнаментована кераміка викликає подив, особливо своїм «змінним» орнаментом, який часто супроводжується інкрустацією білою фарбою. Як вважав Я. Бем, окремі знахідки нагадують кераміку віттенбергської та південно-потиської отоманської культур. Їй притаманні деякі елементи, пов'язані з бронзовими виробами пілінської культури та західні риси [15, s. 7].

Наприкінці «молодшої» доби бронзи, на погляд Я. Бема, з півночі в долини Тиси й Дунаю вклинюється культурна хвиля, носіями якої були лужицькі племена. Вона спочатку охопила Північну Словаччину, територію пілінської культури, а відтак поширилася у Потисся й Подунав'я. Вчений вагався відповісти чи зачепила лужицька культурна хвиля безпосередньо терени Закарпаття. Дослідник стверджував, що вона мала значний вплив на виробництво кераміки: з неї зникає багатий орнамент, натомість з'являються прості нарізки. Це, зрештою, зближує північні культури із заходом і півднем, особливо з пілінською культурою. Не слід забувати також про безпосередній вплив бронзолivarного виробництва з північно-альпійських територій, що відбувався через імпортовані бронзові вироби. Для підтвердження сказаного служить скарб 14 мечів, знайдених в Підгор'ях, на яких руків'я з клинками кріпилося залізними заклепками. На погляд ученого, поховання з ранньої гальштатської культури невідомі і тому наші знання про кераміку цього часу незначні. Наявні дані говорять, що її подальший розвиток проходив у напрямі збіднення форм і орнаментативності. Ці зміни стали більш виразними тоді, коли Закарпаття опинилося під східним впливом [15, s. 7].

Вперше відомості про знахідки залізного віку подав Т. Легоцький. У своїй монографії він назвав 24 села Березького комітату, де були виявлені поселення й городища, речові знахідки, які датовано залізним віком [34, old. 36-74]. Його поділяли на ранній – гальштатський і пізній – латенський. Перший етап (VII-III ст. до н.е.) Т. Легоцький пов'язував з появою та поширенням скіфської культури в Карпатській улоговині, на зміну цій культурі в III – I ст. до н.е. приходять латенська культура, носіями якої були кельти [34, old. 39].

У 1908 році під час закладання кам'яного кар'єру на захід від Мукачева на схилах гір Галіш і Ловачка були зроблені сенсаційні відкриття залізних знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів, які на той час уже були відомі в Європі як пам'ятки носіїв латенської культури VII-I ст. до н.е. Як вважав Т. Легоцький, тут було відкрито 24 місць скупчення знахідок, які знаходилися на невеликій відстані одне від одного. Обслідуючи їх, він зібрав близько тисячі ремісничих й господарських знарядь праці та виробів. За кількістю і різноманітністю знахідок місцезнаходження Галіш і Ловачка у Центральній Європі посідає п'яте місце. Наприклад, на одному скупченні було зібрано 7 серпів, 5 ножів, 5 стамесок, по одній мотиці і рискалю, 4 вістря списів, 2 бойові сокири, кілька кинджалів, молоток, ніж для різання шкіри, бляшані браслети, ланцюжки, риболовні гачки, пряслиця, глиняні графітові посудини [34, old. 45]. На іншому було виявлено 50 залізних виробів та срібні варварські монети IV ст. до н.е. Рідкісною знахідкою виявився ланцюг з гачком для підвішування котла над вогнищем. Його довжина 148,5 см, вага 1600 г, що стало підставою для Т. Легоцького висловити думку, що житло було висотою близько 2,18 м [35, old. 69-72].

Характеристику залізного віку краю дав і Ф. Лессек [4, с. 29-36]. На його думку, в гальштатський період залізних знарядь ще було дуже мало, бо у VIII ст. до н.е. в основному користувалися бронзовими. З часом залізні знаряддя, наприклад сокири, виготовлялися на зразок бронзових кельтів. З ними місцеве населення познайомилось лише в VI ст. до н.е. [4, с. 29]. Тоді вже у вжитку були рубальні і стругальні сокири (планкачі). Заслуговеє на увагу думка Ф. Лессека відносно скіфської інвазії в Карпатську улоговину. Він вважав, що скіфи з VII по IV ст. до н.е. здійснили в Тисо-Дунайський басейн кілька походів, про що свідчить знахідка скіфського акінака під Арданівським городищем. Разом з тим дослідник був упевнений, що гальштатську культуру в краї не можна вважати за скіфську. Скіфи вклинилися в Карпатську улоговину лише в другій половині I тис. до н.е., коли розпочали боротьбу з галлами, носіями латенської культури [4, с. 30].

До латенських пам'яток дослідник відніс знаряддя праці, зброю, прикраси, побутові речі, знайдені на городищі Галіш і Ловачка. На основі писемних джерел він зробив висновок, що металургією і металообробкою заліза в Карпатській улоговині займалися кельтські племена – котіни і

галли. Останні тут з'явилися близько IV ст. до н.е. Латенську культуру Ф. Лессек поділив на два періоди: ранній – IV-III ст. до н.е. і пізній – II-I ст. до н.е. [4, с. 33]. На питання, до якого часу і культури слід віднести Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища, він відповіді не дав, бо не володів достатньою кількістю джерел [4, с. 33].

Свою точку зору висловив Й. Янкович [18]. Існуючий на той час поділ залізного віку на два періоди – гальштатський і латенський він вперше застосував до місцевих знахідок, виділяючи серед них ранні та пізні. На Закарпатті в гальштатський період спостерігалось співіснування бронзових і залізних виробів, для ілюстрації цього дослідник взяв підгорянські і вільхівські бронзові мечі, в яких заклепки, що з'єднували руків'я з клинком, були залізними.

У латенський період, на думку Й. Янковича, залізо в Європі десь у V ст. до н.е. витіснило бронзу. У перемозі залізних виробів головну роль відіграли кельти. Починаючи з V ст. до н.е. вони поширили латенську культуру на Піренейський півострів, Британські острови, Чехію, Моравію, Карпатську улоговину. На погляд дослідника, на терени краю кельти принесли гончарську справу (гончарський круг), ювелірну та розвинуту металообробну техніку [18, s. 37]. Після розгрому кельтів латенській культурі на Закарпатті прийшла на зміну римська провінційна культура [18, s. 14].

Своє бачення виникнення залізного віку на Закарпатті висловили брати Затлукали. Вони поділили його на давній (гальштатський) і новий (латенський). Сполучною ланкою між бронзовим та залізним віком дослідники вважали проникнення з півночі в Карпатську улоговину носіїв лужицької культури. За їх версією, у ранній період залізного віку в східній частині Карпатської улоговини сформувалося фракійське, а в західній – іллірійське населення. Значні зміни в східній частині Карпатської улоговини відбулися у зв'язку зі скіфською інвазією. Так, замість багатого на врізний орнамент посуду з'являються гальштатські форми бідно орнаментованої кераміки. Вони вплинули і на поховальний обряд місцевого населення. Про це, на думку Затлукалів, яскраво свідчить ритуал куштановицьких, станівських, голубинських, колоднянських курганных могильників, які місцеве населення називає гомулками, голоманами, могилками [54, old. 82].

Затлукали провели значні польові дослідження, описали результати розкопок курганів у селах Буковинка (1 курган), Станово (2), Голубине (4), Колодне (4), Білки (19), Осій (3), Клячаново (1) [54, old. 94-112, 136 old.]. Дослідники зібрали великий матеріал та спробували відтворити ритуал поховання. Кремація небіжчика, на їх думку, проходила поза місцем поховання. Останки тілоспалення у вигляді дрібних кальцинованих кісток та попелу збирали у великі горщики-урни. Спочатку в них зсипали кістки ніг, а потім тулуба і голови. Навколо горщиків-урн розміщали жертвні посудини-приставки з їжею. Подекуди між кальцинованими кістками клали улюблені

речі небіжчика. Інколи спалені кістки складали на купки, вони, ймовірно, належали слугам чи рабам. Наприкінці поховального ритуалу всі залишки кострища і кісток, як правило, зсипали на одне місце у південній частині кургану. Величина і висота останнього, як гадали дослідники, залежали від суспільного становища, яке займав небіжчик. Але ця здогадка була слабо підтверджена. Насправді ж всі розкопані кургани були бідними на жертвні предмети, що супроводжували небіжчика.

Завершувався ритуал поховання тризною, яка проходила під час насипання кургану. Кидання в насип фрагментів розбитих посудин було однією з її характерних деталей. У дитячі поховання як супровідні предмети клали маленькі іграшкові посудинки. В багатьох курганах було виявлено не лише одну-дві, але й більше посудин-урн. Тут, звісно, йдеться про колективні чи родинні захоронення. У таких випадках курган містив і більше супровідних предметів. В окремих курганах було виявлено посудини, спеціально виготовлені для даного поховання. При цьому переважна більшість горщиків, які використовувалися як урни, були у довготривалому вжитку: в одних пошкоджені вінець, в інших – відсутня шийка, плечики тощо. Деякі горщики під вінцями мали просвердлені отвори, за які, очевидно, підвішували посудини. В окремих курганах у Голубиному, Білках залишки тілопальних поховань розміщали не в горщиках-урнах, а в черпаках [54, old. 142].

Підбиваючи підсумки досліджень, Затлукали висловили думку стосовно культурної й етнічної належності курганних могильників у Куштановиці, Буковинці, Колодному, Клячанові, Білках, які датуються одним часом. У VII ст. до н.е. з південно-руських степів у Карпатську улоговину вторглися скіфи, які зайняли терени Трансільванії. Звідси їх вплив поширився в межиріччя Тиси та Дунаю. На той час на Закарпатті проживало північно-фракійське населення, яке опинилося під впливом скіфів [54, old. 146].

Дослідники серед перших спростували думку Т. Легоцького і Й. Янковича про те, що Шелестівське, Арданівське, Іршавське городища належали до бронзового віку. Як показали сучасні дослідження, вони правильно віднесли їх до гальштатського часу [54, old. 165]. До синхронних згаданим городищам поселень, як вважали на той час дослідники, можна віднести лише поселення, відкриті у кар'єрі Шайовича та урочищі Полятина. Забігаючи наперед, відзначимо, що ці думки в наш час знайшли підтвердження відкриттям десятків поселень, синхронних названим вище городищам. На думку Затлукалів, городища спорудило місцеве північно-фракійське населення у зв'язку з інвазією скіфів у Карпатську улоговину. Тому їх не слід шукати на теренах краю, бо вони були номади і городищ не будували. Окремі знахідки скіфського типу, наприклад акінак з-під Арданівського городища, курганні поховання, прикраси у звіриному стилі, не слід сприймати як факт перебування скіфів, бо вони є лише свідченням їх впливу на матеріальну та духовну культуру

місцевого населення [54, old. 165]. Що стосується доби латену, то Затлукали в околиці Мукачева зібрали поодинокі знахідки (головним чином кераміку), яка належала до ранніх виробів латенських гончарів – сіроглиняний графітовий посуд, що був виготовлений на гончарському крузі [54, old. 165].

Я. Ейснер проаналізував опубліковані та неопубліковані артефакти гальштатської доби, які дали йому змогу виділити в ній два етапи – ранній та пізній [22]. До раннього він відніс Шелестівське, Арданівське, Іршавське (Стремтура) городища, до пізнього – курганні могильники куштановицького типу (Куштановиця, Жорнина, Голубине, Дубрівка та ін.) [22, s. 162]. Характерними знахідками раннього етапу Я. Ейснер вважав чорнолощені горщики та миски з ввігнутими до середини вінчиками. Другий етап гальштатської культури був репрезентований керамічними виробами трьох основних типів - горщики, миски та черпаки з високими ручками. На плечиках горщиків спостерігалися наліпні виступи, вдавлення пальців на пластичних горизонтальних стрічках та невеликі вушка [22, s. 163].

Учений вважав, що культурний вплив скіфів у Верхнє Потисся прийшов з Північного Причорномор'я та Трансільванії. Коли це відбулося, серед дослідників не існує єдиної думки, але більшість вважає, що в VII ст. до н.е. [52, 13 old.]. На Закарпатті серед знахідок «скіфського» часу Я. Ейснер звертає увагу на залізний акінак (обставини знайдення невідомі) та грецьку гідрію із с. Беня Берегівського району [45, tab. 18]. Епоху латену стосовно Чехословаччини Я. Ейснер поділив на чотири етапи: найдавніший (V ст. до н.е.), давній (IV ст. до н.е.), середній (III ст. до н.е.), молодший (II-I ст. до н.е.) [22, s. 167]. З приходом кельтів-галлів у Верхнє Потисся, за оцінкою Я. Ейснера, цивілізація місцевого населення піднялася на вищий щабель. З'явилися так звані «варварські» монети, імітації греко-римських примірників, які чеканили у Словаччині та Закарпатті в останні три століття до н.е. До найдавніших варварських монет належать імітації Філіпа II (359-336 рр. до н.е.) та його сина Олександра Македонського. Усі вони мають нечітке зображення, грубі контури голови Діви, нерозбірливі надписи. На Закарпатті, окрім Галіш і Ловачки, такі монети були знайдені у Берегові, Драчині, Квасові, Клячанові, Косині, Мукачеві [22, s. 187].

Свою думку про скіфську культуру висловив і Я. Бем. За його концепцією, скіфи, підійшовши до Карпат, розділилися на дві групи: одна пішла в Галичину, а друга перейшла Карпати. Вчений піддав аналізу скіфські знахідки на річці Марош та її притоках у Трансільванії і Польщі. На його думку, власне ці скіфські групи оселилися в Трансільванії та Верхньому Потиссі. Скіфських речей гальштатського часу та раннього латену небагато. Всі знахідки, які стали відомими на згаданих територіях, потрапляли туди шляхом торгово-обмінних відносин [15, s. 3-14].

На думку Я. Бема, ситуація дещо змінилася на етапі розвинутого латену, а головне, в його пізніх фазах, коли кельти зіткнулися зі скіфами на

південному Дунаї. Він вважав, що вторгнення останніх у Центральну Європу не мало такого впливу, якого йому надають окремі дослідники. Інша річ – Східна Європа, де скіфи проживали довгий час і створили свою культуру. В обох випадках проникнення скіфів у Галичину, Верхнє Потисся, Трансільванію можливо датувати до кінця VII ст. до н.е., тобто близько 600 року до н.е. [15, s. 11]. Зникнення елементів скіфської культури, на погляд вченого, припадає на час проникнення латенської культури у розглядувані регіони, себто не пізніше III ст. до н.е. Цей висновок яскраво підтверджують речові знахідки з Трансільванії і Потисся. Розглядаючи причини відсталості східної частини Карпатської улоговини від Західної Європи у пізньогальштатський період, де в той час була в розквіті латенська культура, вчений пояснював це встановленням напівкочового соціально-економічного ладу та розривом зв'язків із заходом [16, s. 31].

Підбиваючи підсумки дослідження куштановицького некрополя, Я. Бем (окрім кургану XI, що належав носіям латенської культури), його знахідки вважав за такі, що були пов'язані етнічною та культурною належністю. Усі кургани були споруджені з глини, взятої поблизу. У жодному з курганів не було виявлено кам'яної чи дерев'яної конструкції. У курганах III і V натраплено на центральний стовп. Усі могили круглі в плані, крім деяких відхилень, пов'язаних з природними умовами, розорюванням. За розмірами курганні насипи різні: найменші – діаметром 7-8 м, висотою до 0,5 м, найбільші - діаметром 13-18 м, висотою 2 м і більше [16, s. 32]. Як правило, вони розташовувалися спорадично, але засвідчено випадки, коли менші кургани групувалися навколо великого. Виявлено два види розміщення залишків тілоспалення в урнах: на давньому горизонті і нижче нього. В окремих випадках урни з прахом небіжчика розміщалися в природних заглибинах.

Спалення небіжчика відбувалося поза місцем поховання. Виявлено досить стійкий порядок розміщення останків кальцинованих кісток в урнах. У нижній частині розміщали кістки від ніг, рук, тулуба, у верхній – голови (черепа). Що стосується кількості поховань під курганным насипом, то на куштановицькому могильнику було засвідчено такі дані: у курганах V, X, XI, XIV було поховано залишки тілоспалення від однієї особи. Колективні (групові) поховання виявлено в курганах III, VIII, XIII, XV, XVI. Колективні поховання мали різну кількість поховань, наприклад, у кургані VIII було 8 поховань, у кургані XVI – 7 (3 на купках і 4 в урнах) поховань [16, s. 33]. Учений виділив родинні і колективні поховання. Родинні містять поховання, що здійснювалися протягом певного часу, натомість колективні – одноразово, про що свідчить незайманий земляний насип та ритуальне вогнище над похованням. Речове наповнення було досить одноманітним. Найбіднішим виявився інвентар, що представляв знаряддя праці (залізні ножі, браслети, кільця, кам'яні бруски) та прикраси (намисто зі скляної маси, бронзові браслети, персні). На увагу

заслужують кістяні вироби з кургану VIII, де було виявлено різьблену накладку ножа та електрові пластинки зі звіриним мотивом [16, s. 69].

Найбагатшою є кераміка, виявлена в підкурганних похованнях. У ній можна виділити кілька типів, які повторюються в різних варіантах: горщики, миски, корчаги, кухлі, черпаки. Зафіксовано також кілька типів посудин, які траплялися в одиничних екземплярах [16, s. 70]. Основний тип кераміки – горщики (урни) баночної та біконічної форми, які на денці мали отвори діаметром 0,5 см. Частими знахідками були черпаки, що використовувалися як посудини-приставки. В цілому, кераміка куштановицького могильника, за оцінкою Я. Бема, досить одноманітна, грубого виробництва та з бідною орнаментациєю. На основі аналізу поховального ритуалу він назвав його куштановицьким типом і попередньо відніс до «скіфсько-гальштатського часу» [16, s. 71].

Перші латенські пам'ятки на Закарпатті стали відомими завдяки Т. Легоцькому уже в 1844 році. Тоді випадково біля Мукачева було відкрито поховання в прямокутному кам'яному ящику в супроводі кільканадцяти срібних монет – імітацій тетрадрахм Філіпа II Македонського та його сина Олександра Великого [34, 25 old.]. У 80-х рр. XIX ст. Т. Легоцький виявив на схилах гір Галіш і Ловачка латенське поселення, де зібрав залізні знаряддя праці, ліпний і гончарний посуд, бронзові і залізні прикраси, залізну зброю, побутові речі [34, 84-91 old.]. Аналізуючи знахідки Т. Легоцький дійшов висновку, що поселенці змушені були покинути його у зв'язку з раптовою небезпекою. Багато знарядь праці, зброї, прикрас, побутових предметів були зариті поспіхом у землю. Кельти забирали з собою тільки найбільш необхідні речі, монети, дорогоцінні прикраси [34, 43 old.]. Сьогодні не підтвердилась думка Т. Легоцького, що латенське городище Галіш і Ловачка та інші кельтські поселення у Верхньому Потиссі знищили скіфи.

Дослідник висловив думку, що пам'ятки типу Галіш-Ловачка виникли внаслідок завоювання Карпатської улоговини кельтами і тому їх слід вважати єдиними і прямими носіями латенської культури в цьому районі. Кельти в середині I тис. до н.е. були тою силою, яка витіснила скіфські племена з цієї території [41, 251 old.]. Я. Пастернак, торкаючись питання етнічної належності латенських пам'яток Закарпаття, вважав його не вирішеним, хоч не виключав, що ці пам'ятки могли належати германським або кельтським племенам [47, s. 34-35].

Думка про кельтську належність латенських пам'яток Закарпаття і сусідньої Словаччини на довгий час залишалася в науці панівною. Її спростував Я. Ейснер, який на підставі аналізу керамічних комплексів дійшов висновку, що носіями латенської культури у північно-східній частині Карпатської улоговини були дві різноетнічні групи населення – кельти і місцеве (північно-фракійське) населення. Підставою для такого твердження послужила наявність двох груп кераміки – гончарної, яка репрезентувала кельтський елемент, і ліпної куштановицького типу, яка

належала місцевому населенню [22, s. 167-169]. Але на той час Я. Ейснер ще не міг довести свою тезу і продовжував стверджувати, що латенська культура на східній окраїні виникла як результат асиміляції місцевих племен кельтами і під їх зверхністю.

У першій половині I тис.н.е. на Закарпатті відбулися події, які обумовили появу археологічних культур, що виникли або поза його межами, або під їх безпосереднім впливом. До них належали пам'ятки носіїв дакійської, пшеворської культур та культури карпатських курганів. Віднесення всіх пам'яток вказаного часу до культури карпатських курганів, як показали подальші дослідження, виявилось помилковим. У 1891 р. вчителем Севлюшської гімназії, археологом-аматором Й. Мігаликом було відкрито городище у Малій Копані. Він коротко описав пам'ятку, не визначаючи її культурно-хронологічну належність [43, old. 410-418].

Перша публікація про курганний могильник, зарахований згодом до культури карпатських курганів, з'явилася у 1892 р. [44]. Її автором був Й. Мігалик, який у 1891 р. в околиці села Руське Поле виявив курганний некрополь і зняв з нього план. Тоді ж він розкопав курган № 11, на основі якого описав ритуал поховання. Небіжчика спалювали на місці поховання, останки тілоспалення разом з рештками кострища зсипали в горщики-урни. Під час насипання кургану справляли тризну, в ході якої навмисне розбивали посуд і кидали в насип [44, old. 95].

П. П.Сова в одній зі статей, яку датовано серпнем 1938 року, писав, що ним в околиці сіл Іза та Липча Хустського району натраплено на дві курганні групи [10]. На одній з них в 1939-1940 роках брати Затлукали розкопали 14 курганів [3]. На жаль, документація про ці дослідження була відсутня. У фондах Закарпатського краєзнавчого музею збереглося кілька урн із розкопок.

У 1948 р. курганні могильники в околиці с.Іза обстежив М. Ю. Смішко. Працюючи над монографічним дослідженням пам'яток першої половини I тис. н.е., а також отримавши результати розкопок курганних груп могильників Іза I і Іза II, вчений звернув увагу на близьку подібність цієї пам'ятки, до раніше досліджуваних. На цій основі М. Ю. Смішко висловив припущення щодо належності Ізівського могильника до групи підкарпатських курганів першої половини I тис. н.е. [7, с. 330].

Перші пам'ятки пшеворської культури на Закарпатті стали відомими ще наприкінці XIX – на початку XX ст. У 1885 р. під час будівництва залізниці між Свалявою і Неліпимим були відкриті порушені могили з тілоспаленням, що супроводжувалися залізною зброєю і побутовими предметами. В колекцію Т. Легоцького потрапили кілька предметів: клинок залізного меча довжиною 18 см, шириною 5 см; пошкоджене руків'я меча довжиною 7 см; дерев'яна чи кістяна накладка руків'я; 5 екземплярів вістря списів різної величини, три з яких мають зігнуті пера до втулки; уламок однолезового ножа; умбон діаметром 18 см,

довжиною 17 см з чотирма отворами і цвяхами, що були вбиті в дерев'яний щит; вівчарські ножиці, залізна пластина, залізне кільце із цвяхом, очевидно, вушко від дерев'яного відра. Із цього місця знахідки до збірки Т. Легоцького потрапила ще мала ліпна посудинка з опуклими стінками та вінцями, ввігнутими всередину, висотою 10 см, товщиною стінок 0,5 см [34, old. 131-132; 22, s. 212-213].

В Арданові під городищем Т. Легоцький в 1890 р. розкопав кілька таких могил, в яких лежали «кістяки» з сильно «зітлілими кістками». Біля них добре збереглася зброя: прямий двосічний меч, наконечники списів, кілька ножів і так званих «бородатих» стріл з двома перами. Окрім зброї, тут було виявлено залізну пряжку, човноподібну фібулу, округлу пластину, умбон, три шпори [34, old. 45-47]. В іншому місці Т. Легоцький повідомляє, що під городищем знайдено довгі наконечники списів та широкі двосічні мечі, клинки окремих з яких були зігнуті і поміщені разом зі спаленими кістками [34, 34 old.].

Меч, два наконечники списів і два наконечники стріл були знайдені у різний час в околицях с. Станово Мукачівського району [18, tabl. 25-28]. До цієї групи пам'яток належить також двосічний залізний меч, зафіксований у 1875 р. біля с. Смологовиця сучасного Мукачівського району [21, s. 24]. Публікуючи зібрані знахідки з порушених поховань Арданова, Неліпина, Т. Легоцький висловив власну думку щодо їх появи. Він вважав, що в похованнях під Арданівським городищем та в Неліпінно поховані слов'янські воїни, які наприкінці II ст. н.е. перейшли Карпати в районі Верецького перевалу [34, old. 32]. Порушені могили у супроводі залізної зброї Т. Легоцький пов'язував то з тілопальним, то з тілопокладальним ритуалом поховання. Насправді ж, усі поховання були тілопальними. У 1933 р. академік Я. Ейснер у своїй монографії арданівські і неліпінські поховання відніс до вандальських пам'яток [21, s. 210].

У 30-х роках ХХ ст. німецький вчений Болко Ріхтгоффен у спеціальній статті проаналізував закарпатські знахідки з Арданова, Неліпина, Станова, Смологовиці і зарахував їх до вандальських з тілопальним ритуалом поховання [53, s. 127-145]. У 1909 р. закарпатські тілопальні поховання із залізною зброєю були визначені польським дослідником К.Гадачеком як пшеворські старожитності [20, s. 49]. Цю думку в 60-х роках ХХ ст. підтримав М. Ю. Смішко, відзначивши, що згадані предмети озброєння та одягу, судячи з їх характеру, належать до пшеворської культури і свідчать про появу їх носіїв на Закарпатті приблизно в III ст. н.е. [8, с. 6].

Вивчення слов'янської проблематики започаткував Т. Легоцький. Він вважав, що слов'яни у Центральній Європі з'явилися разом з гуннами. У VI ст. вони вже жили в Карпатській улоговині. Т. Легоцький погоджувався з думкою, що слов'яни під час «великого переселення народів» мирно заселили спустошені й безлюдні райони Подунав'я і Потисся. У такий спосіб було заселене слов'янами і Закарпаття [34, old. 179].

За роки своєї діяльності Т. Легоцький зібрав чимало слов'янських артефактів. У 1894 р. він почав розкопки на курганному могильнику в Краловському Хлмці (нині Східна Словаччина), а в 1886 р. – на могильнику в Зняцеві Мукачівського району [34, old. 81; 88-89]. Уже тоді він правильно визначив їх етнічну належність, віднісши ці кургани з тілоспаленням до таких, що належали давнім слов'янам. У Задільській долині в Кошицькій окрузі (Східна Словаччина) під час невеликих розкопок він зібрав перші сільськогосподарські знаряддя: два залізні чересла і леміш. В околиці Берегова дослідник відкрив кілька слов'янських поселень, виявив залізні ножі, серпи, стремено і прикраси [34, old. 61]. Слов'янським артефактом Т. Легоцький визнавав випадкову знахідку в м. Мукачеві двосічного меча, який супроводжувався перепаленими людськими кістками і грубо виготовленим посудом з хвилястим орнаментом, датувавши їх IX ст. [34, old. 89].

Заслугою Т. Легоцького є те, що він, напротивагу угорським дослідникам кінця XIX – початку XX ст., першим висловив думку, що Верхнє Потисся було заселене слов'янами ще до приходу угорців. Посилаючись на писемні джерела, він стверджував, що ця територія була колонізована племенами білих хорватів, яким належали Ужгородський і Боржавський гради-замки. У політичному відношенні слов'яни Верхнього Потисся знаходилися під впливом Болгарської держави [34, old. 89].

Характеризуючи епоху «великого переселення народів» і наступні за нею століття, Й. Янкович зробив спробу накреслити історію краю того часу. Він вважав, що з середини V ст. Закарпаття входило до складу гуннської імперії Аттіли [18, s. 41]. Після її падіння в басейні середнього Дунаю панували гепіди, яких у VI ст. розгромили авари. Окрім гепідів, на цій території жили слов'яни. Аварський каганат, центром якого стала римська провінція Паннонія, зміг проіснувати до VIII ст. За цей час прийшли нові слов'янські племена і поселилися на південних схилах Карпат і на околицях Тисо-Дунайської низовини. Це заселення не мало характеру бурхливого, спустошливого нападу, що властивий для набігів кочових племен, а здійснювалося мирним шляхом. До кінця VIII ст. слов'яни стали найбільш численним етносом, який заселив Карпатську улоговину, південні відроги Карпат та велику частину Балканського півострова. Й. Янкович, торкаючись часу появи слов'ян, підкреслив, що від епохи «переселення народів» йому не відома жодна достовірна пам'ятка, хоч є всі дані говорити про те, що слов'яни в V ст. вже жили осілим життям. Як вважав дослідник, найбільш вірогідними джерелами, які підтверджують цю думку, є слов'янські географічні назви рік, озер, гір, урочищ, міст, селищ, тощо [18, s. 41-42].

Для підтвердження своїх припущень Й. Янкович розпочав пошук археологічних джерел. У 1932 р. дослідник відкрив і започаткував вивчення курганного могильника в околиці с. Червеньово Мукачівського району. За його підрахунками, він нараховував 22 кургани, з яких учений у

1932 р. розкопав 3, в 1938 р. – 10. Всі кургани були тілопальні, останки розміщалися в урнах, на пригоршнях, ямках і на стародавньому горизонті. Й. Янкович правильно визначив культурну належність пам'яток, віднісши їх слов'янам VIII-IX ст. [19, old. 290-301].

Брати Затлукали вважали, що слов'яни з'явилися між Тисою і Дунаєм разом з аварами, а у Верхньому Потиссі – ще до початку аварського завоювання і поступово переселялися з-за Карпат аж до XI ст. Наприкінці IX ст. у Верхнє Потисся вклинюються угорські племена, свідченням чого є знахідки поховань вершників у Підполоззі, Сваляві, Берегові, Земпліні. Після приходу угорців слов'яни залишаються жити на попередніх місцях, причому їх кількість весь час збільшується, поповнюючись вихідцями із Прикарпаття. Це переселення відбувається під тиском кочових племен зі сходу [54, old. 172-177].

Визначенням і датуванням випадково знайдених слов'янських пам'яток краю займався і Я. Ейснер. Він відніс залізний меч з двосічним лезом і коротким перехрестям, знайдений в с. Арданово сучасного Мукачівського району, до середньої доби городищ (800-950 рр. н.е.). Срібну гронаподібну підвіску з околиці Ужгорода вчений визначив як візантійську прикрасу токайського типу. Меч, знайдений в Мукачеві, про який згадував Т. Легоцький, Я. Ейснер датує 800-950 рр. н.е. [22, s. 252].

Відомий краєзнавець П. Сова видав невелику за об'ємом книжку, присвячену давній історії Ужгорода, в якій опублікував кілька фотографій горщиків, виявлених у кар'єрі цегельного заводу «Керамос» в Ужгороді [50, old. 60]. Їх було виготовлено на гончарському крузі і орнаментовано хвилястими і горизонтальними лініями. За визначенням спеціалістів Угорського національного музею, посудини належали угорцям «періоду придбання батьківщини». Працівники Празького національного музею, всупереч своїм колегам, вважали ці посудини належними слов'янам X-XI ст. [50, old. 45-49]. У 1951 році Ф. Потушняк відкрив тут тілопальний могильник празької культури. Основним ритуалом поховання було тілоспалення на місці поховання. У другій половині XX ст. в краї було виявлено ще ряд пам'яток празької культури.

Висновки. Протягом другої половини XIX – першої половини XX ст. на Закарпатті відбулося становлення археології як науки, закладено фундамент для всестороннього вивчення дописемної історії краю, започатковано вивчення етнокультурних контактів стародавніх спільнот. У працях археологів-аматорів і фахових спеціалістів було доведено, що для всіх давніх епох були характерними старожитності з елементами південних, західних і східних впливів.

Джерела

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. Київ: Наукова думка, 1981. 311 с.
2. Бернякович К. В. Археологические исследования в Закарпатье в 1948 – 1949 гг. *Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна*. 1952. Т. 6. С. 37-56.
3. Затлукал Е. і Є. Розкопки курганів в с. Іза Хустського району в 1938 році. Рукопис. Фонди ЗКМ.
4. Лессек Ф. Правёк Подкарпатскоё Руси. Ужгород, 1922. 42 с., 8 с. ілюстр., 1 карта.

5. Потушняк Ф. М. Неолітична стоянка Великі Лази. *Доповіді та повідомлення УжЗДУ. Серія історична.* 1958. С. 63-64.
6. Потушняк М. Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту Закарпаття. *Дослідження стародавньої історії Закарпаття.* Ужгород, 1972. С. 78-95.
7. Смішко М. Ю. Два курганні могильники в околиці с. Іза Закарпатської області. *Археологічні пам'ятки.* 1952. Т.3. С. 315-336.
8. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. Київ, 1960. 186 с.
9. Сова П. Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1937. 296 с.
10. Сова П. П. Стародавні поселення в долині Ріки. Рукопис. Фонди ЗКМ. 6 с.
11. Сова П. П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді. *Археологія.* 1964.Т. XVII.С. 180-187.
12. Böhm J. Sídliště z doby neolitické a bronzové u Dákova. *Československý štátní archeologický ústav . Praha,* 1932. S. 820-832.
13. Böhm J. Sídliště na hore Hompolog u Dědova (okres Berehovo). *Československý štátní archeologický ústav.* Praha, 1933. S. 1-9.
14. Böhm J. Podkarpatska Rus v pravěku. *Texnická práce na Podkarpatské Rusi.* Užhorod, 1933. S. 123-136.
15. Böhm J. Prehistorická archeologie na Podkarpatské Rusi. *Carpatica.* Praha, 1936. I. S. 3-14.
16. Böhm J., Jankovich J. M. Skythové na Podkarpatské Rusi. Část prvá. Mohylové pohřebiště v Kušanovicích (20 příloh a 1 tabula). *Carpatica.* Praha, 1936. I. S. 5-80.
17. Borkovský I. Tři hromadné nálezy bronzů z Podkarpatské Rusi. *Pamatky Archeologicke.* 1934- 1935. Roč. IV-V. (díl XXXX). S. 1-5.
18. Jankovich J. M. Podkarpatská Rus v prehistorii. Mukačevo, 1931. 56 s.
19. Jankovich J. A munkácsi Lehoczy-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt. *Hajnal.* Ungvár, 1942. 3-4 köt. 283 – 301 old.
20. Hadaczek K. Album przedmiotow wydobytych w grobach cialopalnego kolo Przeworska. Lemberg, 1909.
21. Eisner J. Slovensko a Podkarpatska Rus v době hradištní. *Niederlův sborník.* 1925. 4. – S. 48-60.
22. Eisner J. Slovensko v pravěku. Bratislava, 1933. 289 s.
23. Lehoczy T. Beregvármegyei leletek. *Archeológiai Értesítő.* (dali – AÉ). 1877. XI. 163-165 old.
24. Lehoczy T. Újabb leletek Beregmegye őskorából. *AÉ.* 1880. XIV. 303 – 306 old.
25. Lehoczy T. Sztánfalvai és árdánházi bronzkardokról. *AÉ.* 1884. VIII. 428-433.
26. Lehoczy T. Nagy-Csongovai bronzlelet. *Pulzski-Album.* Budapest, 1884. 45-46 old.
27. Lehoczy T. A klacsanai gálishegy (Beregmegye) vasleletről. *AÉ.* 1885. V. 345-347 old.
28. Lehoczy T. Ásatás a Munkácsi Kiszhegyen. *AÉ.* 1885. XV. 315-317 old.
29. Lehoczy T. A lázárpataki bronzlelet. *AÉ.* 1885. V. 183-188 old.
30. Lehoczy T. A Borsán és Hetében talált bronzrégiségek. *AÉ.* 1888. VIII. 256-257 old.
31. Lehoczy T. Ung-és Beregmegyei leletek. *AÉ.* 1891. IX. 141-145 old.
32. Lehoczy T. A Dankofalvai bronzleletről. *AÉ.* 1892. XII. 349-352 old.
33. Lehoczy T. Feketepataki bronzlelet. *AÉ.* 1894. XIV. 278 – 279 old.
34. Lehoczy T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére. Munkács, 1892 – 1912. I – II köt.
35. Lehoczy T. Vaskori leletekről a Munkács melletti Gallis-hegyen. *AÉ.* 1895. XV. 69-72 old.
36. Lehoczy T. Beregmegyei régiségekről. *AÉ.* 1896. XVI. 304-310 old.
37. Lehoczy T. Emlékek a régi vaskorból Munkács környékén. *AÉ.* 1901. XX. 138 – 146 old.; II. 198 – 220 old; III. 335 – 344 old.
38. Lehoczy T. Új bronzkori leletekről. *AÉ.* 1905. XXV. 59 – 62 old.
39. Lehoczy T. Régibb vaskori emlékek Munkács környékén. *AÉ.* 1906. XXVII. 337 – 346 old.
40. Lehoczy T. Vaskori emlékekről Munkács környékén. *AÉ.* 1907. XXVIII. 151-166 old.
41. Lehoczy T. Vaskori emlékekről Munkács környékén. *AÉ.* 1908. XXVIII. 250-261 old.
42. Lehoczy T. Kőkorszagi leletek Beregmegyében. *AÉ.* 1910. XXX.. 154-164 old.
43. Mihalik J. Őskori emlékek Ugocea vármegyében. *AÉ.* 1891. XI köt. 410- 418 old.
44. Mihalik J. Urmezei urnatemető. *AÉ.* 1892. 92 - 95 old.
45. Párvan V. Getica. O protoistorie a Daciei. Bucuresti, 1926.
46. Pasternak J. Podkarpatska Rus v mladší době kamenné. *Niederlův Sborník. Obzor Prehistoricky.* Praha, 1925. IV. S. 150-155.
47. Pasternak J. Ruské Karpaty v archeologie. Praha, 1928. 212 s., VIII kart.
48. Plotényi J. Ungmegyei régiségekről. *AÉ.* 1904. XV. 105 – 109 old.
49. Pronin V. V. Archeologické nálezy na Černeckej hore v Mukačeve (Zakarpatska oblast' USSR). *Študijné zvesti AU SAV.* Nitra, 1959. Č. 3. – S. 5-14.
50. Szova P. Ungvár őskora. Ungvár, 1942. 60 old.
51. Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatské Rusi / Jozef Skutil. Turč. Sv. Martin: Slovenská Matice, 1938. 251 s.
52. Reinecke P. Magyarország sgytha régiségek. *AÉ.* 1897. 11-18 old.
53. Reichthoffen Bolko Br. Zur Vorgeschichte der Ostgermanen. *Wiener Prähistorischen Zeitschrift.* Wien, 1932. XV S. 127 - 145.
54. Zatlukál J. és E. Adatok Podkárpatzka Rusz praehistoriájához. Mukačevo, 1937. 179 s.

Наукове видання

Artemenko Svitlana Bohdanivna, Halyna Bezverkhnia, Iryna Oliinyk,
Krysak Andriy, Musiatovska Ludmila, Nechyporenko Tetiana,
Olena Kotova, Shchokina Tetiana Mykolaiivna, Soroka Natalia Anatoliivna,
Victoria Tsybulska, Volodymyr Faidevych, Volodymyr Kovalchuk,
Бондарева Олена Євгенівна, Булеза Богдана Ярославівна,
Гевлич Лариса Леонідівна, Завербний Андрій Степанович,
Карпінська Олена Борисівна, Карпінський Борис Андрійович,
Клімова Галина Павлівна, Кметюк Тарас Васильович, Книш Інна Василівна,
Козубовська Ірина Василівна, Короваєва Богдана Миколаївна,
Кочан Василь Михайлович, Кришталь Аліна Олександрівна,
Кучин Сергій Павлович, Лись Дар'я Анатоліївна,
Літинська Валентина Анатоліївна, Лукашук Любов Сергіївна,
Мигалина Зоряна Іванівна, Михалюк Алла Михайлівна,
Мінакова Вікторія Олександрівна, Назаренко Інна Миколаївна,
Назаренко Олександр Володимирович, Орлова Наталія Сергіївна,
Палкуш Віталія Петрівна, Пеняк Павло Степанович,
Плучевська Катерина Владиславівна, Помф'юк Тарас Михайлович,
Прищепя Тетяна Валеріївна, Пфістер Дмитро Генріхович,
Сіденко Юлія Леонідівна, Федоренко Яніна Анатоліївна,
Ціватий Вячеслав Григорович, Чубіна Тетяна Дмитрівна,
Шеретюк Руслана Миколаївна, Шип Оксана Василівна,
Шумська Ганна Миколаївна, Явдошук Анастасія Андріївна.

Трансформація
суспільних відносин
в умовах цивілізаційних змін

Колективна монографія

Видання українською та англійською мовами

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman. Друк. арк. – 32,74.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»
Вул. Манізера, 3, м. Харків, 61002, Україна
Тел.: 097-044-03-09, e-mail: nr1989@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 6392 від 07.09.2018.

Свідоцтво про державну реєстрацію інформаційного агентства як суб'єкта
інформаційної діяльності КВ №894-716Р від 16.08.2022.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>